

Татаров Олег Юрійович –
кандидат юридичних наук, доцент,
начальник відділу Головного слід-
чого управління МВС України

Щодо шляхів усунення окремих недоліків слідчої діяльності

На основі узагальнення матеріалів слідчої та судової практики охарактеризовано окремі недоліки досудового провадження кримінальних справ. Запропоновано шляхи удосконалення слідчої діяльності. Обґрунтовано висновок про те, що слідчі помилки істотно ускладнюють встановлення істини по кримінальних справах.

Ключові слова: досудове слідство, слідчі помилки, додаткове розслідування, фальсифікація матеріалів, службові розслідування, порушення законності.

Діяльність слідчих органів внутрішніх справ із розслідування злочинів у зв'язку зі значними службовими навантаженнями досить часто здійснюється в стислі терміни, в умовах інформаційної невизначеності та жорсткої протидії розслідуванню. Особливо це стосується справ про злочини, вчинені організованими злочинними групами. Адже, використовуючи свої зв'язки в органах державної влади, вони роблять все для того, щоб не було прийнято законне рішення у справі.

Зазначене негативно впливає на якість досудового слідства й, відповідно, нерідко призводить до слідчих помилок. Наслідком цього є втрата доказів, повернення справ для проведення додаткового розслідування, їх закриття у зв'язку з недоведеністю винуватості обвинуваченого тощо.

До того ж, як слушно зауважив М. М. Китаєв, слідчі помилки можуть стати загрозою для суспільства, якщо їх не помічати і своєчасно не запобігати їм [1].

Покращанню слідчої діяльності присвячені фундаментальні роботи Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, В. Д. Берназа, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, А. В. Іщенка, В. С. Кузьмічова, Є. Д. Лук'янчикова, О. Р. Михайленка, В. Т. Нора, М. А. Погорецького, М. В. Салтєвського, С. М. Стахівського, Л. Д. Удалової, М. Є. Шумило та багатьох інших учених.

© О. Ю. Татаров, 2011

Безпосередньо дослідженням питань слідчих помилок займалися В. І. Власов, Н. І. Клименко, Ю. В. Кореневський, В. О. Лазарева, О. Б. Соловйов, М. Є. Токарева, С. А. Шейфер. Зазначена проблема стала об'єктом дослідження й на дисертаційному рівні (А. Б. Марченко – “Слідчі помилки та шляхи їх подолання”).

Однак деякі питання залишилися невирішеними й потребують додаткового дослідження. Адже законодавство постійно оновлюється, набувають розповсюдження сучасні види злочинів, удосконалюються способи їх вчинення, зростає “кримінальний” професіоналізм, більш ретельно готуються та приховуються злочинні діяння тощо. Це вимагає якісно іншого підходу до діяльності правоохоронців, й у більшій мірі – слідчих.

Дослідження проблематики слідчих помилок необхідне ще й тому, що розкриття їх суті, причин і джерел має сприяти подальшому зміцненню законності, посиленню охорони прав та інтересів кожної особи.

А слідчі припускаються помилок, виправлення яких викликає необхідність повернення справи для додаткового розслідування, обумовлює реабілітацію особи, яка безпідставно притягується до кримінальної відповідальності, або тягне істотну зміну судом обвинувачення [2, с. 45].

Аналіз оперативно-службової діяльності більшості слідчих підрозділів держави свідчить про те, що порушення конституційних прав громадян, зокрема при їх затриманні та взятті під варту, обумовлені недостатнім відомчим контролем деяких керівників слідчих підрозділів. Планування роботи здійснюється формально, контроль за виконанням передбачених заходів проводиться на низькому рівні, більшість з аналітичних матеріалів не містять заходів, спрямованих на усунення виявлених недоліків.

Зокрема, в щоквартальних аналізах переважно змінюються лише статистичні показники; заходи, які в них передбачені, як правило, повторюються й неконкретизовані. Аналітичні документи, які повинні бути предметом постійного розгляду, зокрема і на заняттях зі службової підготовки, не завжди направляються до слідчих підрозділів міськрайлінорганів, що призводить до допущення аналогічних помилок.

Підвищення ефективності потребує й робота зональних слідчих у відрядженнях, оскільки результати роботи підрозділів, які неодноразово перевірялися, часто не покращуються. Основною причиною цього є те, що керівниками слідчих підрозділів недостатньо приділяється увага організації виконання підлеглими планів-завдань у відрядженнях. Відповідно, слідчими й надалі допускаються порушення вимог кримінально-процесуального законодавства, наслідком чого є скасування постанов про порушення кримінальних справ, пред'явлення необґрунтованих обвинувачень та невмотивоване обрання запобіжних заходів тощо, повернення кримінальних справ на додаткове розслідування.

Зокрема, протягом 2010 року для організації проведення додаткового розслідування від прокурорів і суддів слідчим ОВС надійшло 5,8 тис. справ (3,4 % відносно направлених до суду). Впродовж року прокурорами було скасовано 1618 постанов про порушення кримінальної справи, що також є суттєвим недоліком слідчої діяльності. Подібні факти вимагають відповідного реагування [3].

Взагалі ж, помилку можна охарактеризувати як неправильну, неточну, погрішну або невірну думку, неправильну дію або бездіяльність. Помилки у кримінальному судочинстві, як свідчить практика, мають місце при висуненні версій, прийнятті процесуальних рішень, провадженні процесуальних і слідчих дій тощо. В юридичній літературі та юрисдикційній практиці широко використовується термін “слідча помилка” для характеристики будь-яких погрішностей у роботі слідчих підрозділів [4].

Одним із найбільш розповсюджених видів слідчих помилок є істотне порушення вимог кримінально-процесуального закону [5, с. 26–29].

Узагальнення матеріалів слідчої та судової практики показує, що на досудових стадіях кримінального процесу при розслідуванні кримінальних справ допускається чимала кількість різноманітних слідчих помилок, насамперед пов’язаних із порушенням закону.

Так, упродовж 2010 року обліковано 135 порушень законності, допущених слідчими ОВС України. Зокрема, судами постановлено 38 виправдувальних вироків, закрито 56 справ за недоведеністю участі обвинувачених у вчиненні злочинів, та 41 – на підставі п. 2 ст. 6 КПК України стосовно осіб, яким раніше обирався запобіжний захід.

Зазначена кількість порушень законності обумовлена, в першу чергу, намаганням деяких керівників слідчих підрозділів приховати подібні випадки від обліку. Як наслідок, порушення законності, допущені в минулих роках, виявляються прокуратурою під час перевірки стану додержання правоохоронними органами конституційних прав громадян при притягненні їх до кримінальної відповідальності, затриманні та взятті під варту тощо.

Чимало порушень закону допускається органами досудового слідства при проведенні обшуку, виїмки, пред’явленні осіб і предметів для впізнання, відтворенні обстановки та обставин події, очної ставки, огляду, освідування, опису майна, а також при складанні протоколів процесуальних дій. Є факти, коли в порушення вимог ст. 181 КПК України обшук, виїмка та вилучення предметів провадилися за відсутності понятих чи з одним із них.

Досить часто слідчі помилки зумовлені порушенням процесуальної регламентації й способів збирання доказів, порядку провадження окремих слідчих дій, недоопрацюваннями у слідчих версіях тощо. Розповсюдженими є випадки недотримання вимог ст. 98-2 КПК України щодо обов’язковості негайного вручення особам, відносно яких порушено кримінальну справу, відповідної постанови.

Рідко постанови про порушення кримінальної справи у справах про злочини “з бланкетною формою диспозиції” (тобто тих, які відсилають до інших нормативно-правових актів) скасовуються через відсутність у них посилань на норми закону (підзаконного акту), які порушено особою в конкретному випадку.

Непоодинокими є факти ігнорування слідчими вимог КПК України щодо необхідності вручення постанови про порушення справи відповідним особам, хоча із зазначеного питання законодавчі зміни внесені вже понад п'ять років (Закон України “Про внесення зміни до Кримінально-процесуального кодексу України щодо вручення копії постанови про порушення кримінальної справи” від 22 грудня 2006 р. № 526-16) [6].

Слід погодитися з думкою О. Є. Омельченка, що нині особливого значення набуває такий вид слідчих помилок як “порушення конституційних прав і свобод”, у найбільшій мірі – “права на захист” [7, с. 75]. Адже, як свідчить практика, досить частими на досудовому слідстві є саме порушення прав підозрюваних та обвинувачених на захист, гарантованих Конституцією України (ст. 29) та міжнародними правовими актами.

Зокрема, при розслідуванні кримінальної справи в УМВС України в Кіровоградській області по обвинуваченню неповнолітніх Г. та С. у вчиненні злочинів, передбачених ст. ст. 185 та 186 КК України, слідчі дії за їх участю, в порушення вимог ст. 45 КПК України, проводилися без захисника. Зі слів слідчого, це було викликано необхідністю швидкого завершення провадження у справі. Хоча ніякі показники не можуть виправдовувати порушення конституційних прав громадян.

Вивченням кримінальних справ, у яких особи затримувалися в порядку ст. 115 КПК України, встановлено, що у переважній більшості випадків затримані “самостійно” відмовилися від послуг захисника. Мотиви такої відмови, в порушення вимог ст. 46 КПК України, в протоколі затримання у 90 % випадків не зазначаються.

Оскільки питання призначення захисника для надання безоплатної правової допомоги затриманим та обвинуваченим через адвокатське об'єднання в реалізації є проблематичним, слідчі не лише не заперечують, коли затриманий відмовляється від права на захист, а й самі рекомендують йому це зробити.

Наприклад, адвокатами створеного відповідно до Пілотного проекту з надання безоплатної правової допомоги у кримінальних справах юридичного об'єднання в м. Хмельницькому впродовж 11 місяців 2010 року надано безоплатну юридичну допомогу 91 затриманому, у м. Харкові – 298 особам. Проте, подібне, на жаль, спостерігається скоріше як виключення, аніж як постійна практика.

Однак, саме дотримання конституційних прав і свобод людини та громадянина в кримінальному процесі повинно стати пріоритетом

у діяльності органів кримінальної юстиції. На це неодноразово наголошували як очільники держави, так і керівники окремих правоохоронних відомств [8].

Наступним недоліком у діяльності слідчих є невстановлення таких обставин, як час, місце, спосіб злочину тощо. Досить часто не встановлюється наявність причинного зв'язку між суспільно небезпечним діянням і наслідками, які настали.

Унаслідок слідчих помилок із Державного бюджету України здійснюється відрахування значних коштів на відшкодування шкоди, завданої громадянам незаконними діями органів дізнання та досудового слідства. Так, 5 жовтня 2010 р. до МВС України надійшов лист Державного казначейства України про випадки виконання з 3 липня по 1 жовтня 2010 р. судових рішень щодо відшкодування шкоди, завданої громадянам діями працівників міліції на загальну суму 805 тис. 370 грн 51 коп.

У ході проведення службових розслідувань установлено, що 12 рішень судів із зазначеного питання прийнято у зв'язку з неналежним розслідуванням кримінальних справ слідчими.

Як особливу категорію подібних упущень при розслідуванні необхідно виділити невірну (помилкову) кваліфікацію злочинних діянь. Проблема кваліфікації злочину на досудових стадіях містить у собі прагнення правоохоронних органів “перестрахувати” себе від направлення матеріалів кримінальної справи для провадження додаткового розслідування.

Подібного роду практика призводить до несприятливих наслідків для підозрюваних і підсудних. Неправильна кваліфікація злочину по більш тяжкій статті кримінального закону до застосування більш суворих заходів процесуального примусу, а, відповідно, й відшкодування шкоди за рахунок державного кошту у випадках допущення слідчим помилок.

Слідча практика знає чимало прикладів порушень закону, коли в результаті недостатнього професіоналізму або зловживання службовим становищем мають місце обмеження прав і законних інтересів осіб, що призводять до винесення виправдувальних вироків і відшкодування шкоди, завданої незаконними діями та рішеннями органів досудового слідства.

Поширене також і безпідставне порушення справ унаслідок поверхневого з'ясування обставин, що виключають провадження у справі, та неправильного застосування норм матеріального і процесуального права. В результаті це призводить до необґрунтованого зростання навантаження на слідчі підрозділи та закриття кримінальних справ за реабілітуючими підставами. Зокрема, у *кримінальній справі по обвинуваченню П. у вчиненні злочину, передбаченого ч. 1 ст. 185 КК України, яка розслідувалась слідчим відділом УМВС України в Сумській області, слідчим у липні 2007 р. винесено постанову про її закриття на підставі п. 2 ст. 6, ст. 213 КПК України, оскільки суми заподіяних збитків було недостатньо для порушення*

кримінальної справи. Рішенням Охтирського міськрайсуду Сумської області за заявою П. на його користь стягнуто 7 тис. 956 грн моральної шкоди.

Розповсюдженими є випадки суттєвої неповноти досудового слідства, про що свідчать результати вивчення причин повернення судами кримінальних справ на додаткове розслідування про це. Згідно з даними дослідження слідчих помилок, проведеним ВНДІ з проблем зміцнення законності та правопорядку, односторонність і неповнота слідства складають 60,4 % усіх помилок й охоплюють 82,4 % вивчених справ [9, с. 37–40].

Слід погодитися з Л. О. Богословською, що одностороннім і неповним є таке досудове слідство, в якому не встановлені обставини, які входять у предмет доказування, не долучені, не використані або неправильно використані докази, що достовірно встановлюють наявність чи відсутність складу злочину [10, с. 43].

Так, у грудні 2010 року слідчим ГУМВС України в Донецькій області на підставі п. 2 ст. 213 КПК України закрито кримінальну справу, порушену відносно Т. та Ю. за ознаками злочину, передбаченого ч. 2 ст. 185 КК України. Причиною прийняття такого рішення стало те, що слідчим не встановлено, з якого металу вироблена викрадена річ, відповідно, неможливо встановити вартість викраденого майна. Такий наслідок розслідування обумовлений тим, що слідчий не вжив заходів до своєчасного встановлення обставин справи та належного зберігання речових доказів відповідно до вимог ст. 79 КПК України та Інструкції про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду – вилучену річ потерпілій просто здав у пункт прийому металобрухту [11].

У свою чергу, саме порушення норм кримінально-процесуального закону нерідко виступає детермінантою односторонності й неповноти дослідження обставин справи.

Щоб уникнути помилок у кожному випадку доказування винуватості обвинуваченого, предмет дослідження повинен охоплювати повний обсяг установлених законодавством обставин злочинної події. Органи досудового розслідування мають встановити обставини, що входять до предмету доказування, правильно кваліфікувати діяння. Зазначене не завжди виконується, що має наслідком винесення виправдувальних вироків.

Зокрема, 15 вересня 2010 р. вироком Звенигородського райсуду Черкаської області виправдано М. через відсутність у її діях складу злочину, передбаченого ст. 128 КК України. Суд дійшов до такого висновку через те, що М., надаючи першу медичну допомогу колезі по роботі, випадково переплутала пляшечки з речовинами “Корвалол” і “Нашатирний спирт” й, вливши в ротову порожнину потерпілої нашатирний спирт, заподіяла останній опіки гортані та стравоходу 2-го ступеню.

Прийняття подібних рішень стало можливим унаслідок неналежного виконання слідчим своїх обов'язків щодо повного та всебічного дослідження матеріалів справи.

У травні 2010 р. слідчим УМВС України в Чернігівській області винесено постанову про закриття кримінальної справи, порушеної відносно Р. у зв'язку з відсутністю в його діях складу злочину, передбаченого ч. 2 ст. 125 КК України. Причиною закриття справи стало те, що показання потерпілого суперечили показанням свідків, допитаних у справі. Як наслідок, слідчим допущено порушення законності, що виявилось у передчасному пред'явленні обвинувачення. Однак, кримінально-процесуальним законодавством визначено, що обвинувачення можливо пред'являти лише тоді, “коли є досить доказів, які вказують на вчинення злочину певною особою” (ст. 130 КПК України). Й слідчі зобов'язані дотримуватись побідних норм у ході своєї процесуальної діяльності, в іншому ж випадку, – не уникнути помилок і порушень законності.

Наведені помилки слідчих здебільшого викликані невмінням установлювати обставини, які підлягають доказуванню, планувати розслідування. Зокрема, не з'ясується питання про те, чи мало місце злочинне діяння, не встановлюються наслідки дій або бездіяльності обвинуваченого, від яких залежить кваліфікація злочину та визнання діяння кримінально каранним.

Небезпечними є факти, коли слідчі дії супроводжуються фальсифікацією процесуальних документів, штучним створенням доказів вини, які, на жаль, продовжують мати місце у слідчій діяльності.

Не зупиняючись детально на механізмі одержання доказів, необхідно зазначити, що слідчий з різного роду причин не завжди може розпізнати докази, отримані із застосуванням незаконних методів, способів або засобів. У переважній більшості випадків при зміні позиції в показаннях підозрюваного чи обвинуваченого, а також заявах про застосування незаконних методів з боку працівників органу дізнання, слідчі розцінюють це як прагнення будь-яким шляхом уникнути кримінальної відповідальності й не завжди докладають максимум зусиль для з'ясування реальної суті справи.

Таке відношення до показань підозрюваних та обвинувачених, а часом і повне ігнорування заяв є досить грубою помилкою. Саме тому кожна заява підозрюваного та обвинуваченого повинна піддаватися ретельній перевірці. Адже тільки в такий спосіб буде досягнуто максимальної повноти, всебічності, об'єктивності, а головне – законності досудового слідства.

Залишається суттєвим недоліком й недостатньо всебічне та повне встановлення слідчим обставин справи при одночасній недостатності доказової бази. У результаті, в переважній більшості випадків при зміні показань потерпілих, свідків, підозрюваних та обвинувачених це

приводить до закриття кримінальних справ, скасування постанов про порушення, або й взагалі – винесення виправдувальних вироків.

Нерідко висновки слідчих базуються не на достовірних доказах, а на “голосливих” показаннях окремих обвинувачених або неповно перевірених вірогідних висновках ревізорів, експертів тощо [12, с. 27].

Дійсно, слід погодитися, що слідчі помилки виникають у результаті наявних недоліків механізму правового регулювання й проблеми реалізації кримінально-процесуальних норм [13, с. 167–171].

Серед причин, які “сприяють” прийняттю слідчим помилкових рішень, є їх значне перевантаження, нерівномірне розподілення кримінальних справ між слідчими, невміла організація взаємодії між слідчим та органом дізнання. Багато недоліків залежить від факторів, які характеризують рівень професійної підготовки слідчого, ставлення до виконання професійних обов’язків, їх матеріально-технічну оснащеність, крівництво досудовим слідством [14].

Аналіз слідчих помилок дозволить використовувати в повній мірі всі можливості кримінального судочинства для встановлення обставин злочину і позитивно вплине на слідчу практику. Підвищення ж ефективності функціонування правоохоронних органів призведе до максимального забезпечення гарантованих Конституцією України прав і законних інтересів учасників кримінального судочинства (ст. 2 КПК України), які визнаються головним пріоритетом діяльності органів кримінального переслідування.

Список використаних джерел

1. Китаев Н. Н. Неправосудные приговоры к смертной казни : Системный анализ допущенных ошибок / Николай Николаевич Китаев. — Иркутск : ИГЭА, 2001. — 384 с.

2. Вопленко Н. Н. Ошибки в правоприменении : понятие и виды / Н. Н. Вопленко // Сов. гос-во и право. — 1981. — № 4. — С. 38–45.

3. Про діяльність слідчого апарату МВС України у 2010 році : Аналітичний огляд ГСУ МВС України [Електронний ресурс] / Міністерство внутрішніх справ України. — Режим доступу :

<http://mvs.gov.ua>.

4. Батюк О. В. Актуальність питання криміналістичного дослідження слідчих помилок [Електронний ресурс] / О. В. Батюк, С. Ю. Чернета. — Режим доступу :

http://www.nbu.gov.ua/portal/Soc_Gum/2009_21/autors/batyuk.pdf.

5. Власов В. И. Проблемы качества расследования преступлений и пути их решения : автореф. дис. ... доктора юрид. наук : спец. 12.00.09 “Уголовный процесс и криминалистика” / В. И. Власов. — Харьков, 1991. — 43 с.

6. Про внесення зміни до Кримінально-процесуального кодексу України щодо вручення копії постанови про порушення кримінальної справи : Закон

Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика)

Україні від 22 груд. 2006 р. № 526-16 // Відомості Верховної Ради України. — 2007. — № 11. — Ст. 95.

7. Омельченко О. Є. Класифікація слідчих помилок по характеру вчинених порушень / Олександр Євгенович Омельченко // Кримський юрид. вісник. — Сімферополь, 2010. — Вип. № 1 (8). — Ч. II. — С. 151–157.

8. Звернення міністра внутрішніх справ України А. В. Могильова до працівників органів внутрішніх справ [Електронний ресурс] / Анатолій Володимирович Могильов. — Режим доступу :

http://www.naiu.kiev.ua/tslc/=news&page=190411_1.

9. Дзюрбель А. Д. Однобічність і неповнота дослідження обставин кримінальної справи / А. Д. Дзюрбель // Адвокат. — № 2 (113). — 2010. — С. 37–40.

10. Богословская Л. А. Основания к отмене или изменению приговоров / Л. А. Богословская. — Харьков, 1981. — 243 с.

11. Інструкція про порядок вилучення, обліку, зберігання та передачі речових доказів у кримінальних справах, цінностей та іншого майна органами дізнання, досудового слідства і суду : затверджена спільним наказом ГПУ, МВС, СБУ, ДПАУ, ВСУ, ДСАУ від 27 серпня 2010 р. № 51 / 401 / 649/ 471 / 23 / 125 [Електронний ресурс] / Верховна Рада України. — Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi>.

12. Кореневский Ю. В. Судебная практика и совершенствование предварительного расследования / Ю. В. Кореневский. — М. : Юрид. лит., 1974. — 112 с.

13. Слінько С. В. Слідчі помилки в кримінальному процесі / С. В. Слінько // Вестник ОГУ. — № 3. — 2006. — С. 167–171.

14. Батюк О. В. Актуальність питання криміналістичного дослідження слідчих помилок [Електронний ресурс] / О. В. Батюк, С. Ю. Чернета. — Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/2009_21/autors/batyuk.pdf.

На основе обобщения материалов следственной и судебной практики охарактеризованы отдельные недостатки досудебного производства по уголовным делам. Предложены пути усовершенствования следственной деятельности. Обоснован вывод о том, что следственные ошибки существенно усложняют установление истины по уголовным делам.

Some problems of the pre-trial production of the criminal deals have been characterized. The ways of the improvement of the investigation activity have been suggested. Concluded that the investigative errors are the significant obstacle to establishing the truth in the criminal cases.

Стаття надійшла до редакції журналу 2 червня 2011 року.